

Aydın ƏLİZADƏ
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru

Ellinizm və Roma dövrlərində dini-fəlsəfi təlimlər

Qədim romalıların dünyagörüşünün əsasını politeizm (çoxtanlıq) təşkil edirdi. Onlar inanırdılar ki, hər bir şeyin, eləcə də təbiət hadisələrinin tanrıları və ruhları var. Bundan başqa, Qədim Romada ölmüş əcdadların ruhlarına pərəstiş kultu və magiya da yayılmışdı. Romalılar ovsun, sehr və cadulara öyrəncəli idilər. Tanrılara tapınma rituallarını, cadugərliyi və başqa adətləri kahinlər icra edirdilər. Avquq adlanan kahinlər gələcəkdə nəyin baş verəcəyini quşların uçuşuna görə müəyyənləşdirirdilər. Qaruspiq adlanan kahinlər isə bu ayini qurbanlıq heyvanların daxili orqanları vasitəsilə yerinə yetirirdilər.

Kahinlər silki cəmiyyətdə nüfuzlu təbəqə sayılırdı. Ən tanınmış və hörmətli kahinlər pontifekslər heyətinin üzvləri idi. Bu heyətə baş kahin rəhbərlik edirdi. Günümüzdə də Roma Papasının adlarından biri məhz Pontifeksdır.

İlkin dövrlərdə romalılar tanrıların təsvirini vermir, onları yalnız xüsusi rəmzlərlə (simvollarla) ifadə edirdilər. Məsələn, müharibə tanrısı Marsın simvolu nizə və işıq, ildırım tanrısı Yupiterin rəmzi isə ox idi. Sonrakı dövrlərdə yunan mədəniyyətinin təsiri ilə Romada tanrılar panteonu yarandı. Yunan baş tanrısı Zevslə eyniləşdirilən Yupiter panteonun başında dururdu. Başqa Roma tanrıları da yunan tanrıları ilə eyniləşdirilmişdi: məsələn, Hera Yunon (Yunona) ilə, Minerva Afina ilə, Venus (Venera) isə Afrodita ilə və s.

Miladdan öncə IV yüzillikdən etibarən Romada yunan dili, adətləri və mədəniyyəti yayılmağa başladı. Bununla da inkişaf etmiş yunan dili, mədəniyyəti, elmi, fəlsəfəsi Romanın ənənəvi latın dili və mədəniyyəti ilə qarışdı.

Digər tərəfdən, romalıların istila siyasəti genişləndikcə burada digər mədəniyyətlərin, xüsusilə Şərq mədəniyyəti və dinlərinin də təsiri güclənirdi. Məsələn, Romada iranlıların Mitra, misirliələrin İsis (İsida) və Serapis, finikiyalıların Astarta tanrılarına ibadət edilirdi. Fələstinin istilasından sonra romalılar yəhudi monoteizmi ilə də tanış oldular.

Müxtəlif dinlərin axını ilə birlikdə Şərqdən Romaya ovsunçular, sehrbazlar, cadugərlər də gəlir, burada fəaliyyət göstərirdilər. Nəticədə əhali arasında müxtəlif dinlər, inanclar, mövhumatlar, mistik təlimlər daha da geniş yayıldı. Bununla əlaqədar Roma imperiyasında həm siyasi-iqtisadi, həm də mənavi böhran getdikcə dərinləşirdi, dinlərin və inancların çoxluğu cəmiyyəti parçalayırdı.

Hermetizm

Hermetizm ellinizm dövründə yaranmış dini-fəlsəfi cərəyandır. Neoplatonik cərəyan olmasa da, onun yaranmasına təkan vermiş təlimlərdən biridir. Bir çox yeniplatonçu filosofun astrologiya, mistika, teurgiya (tənniyyətin rəğbətinə qazanmaq üçün onların iradəsinə təsir etmək sonotı – magiyanın bir növü) və cadugərliyə meyil göstərməsi də hermetizmdən qaynaqlanırdı.

Bu təlimin adı Misir tanrısı Totla bağlıdır [1, s.158]. Yunanlar ona Hermes və ya Üç Kərə Ulu Hermes deyirdilər. İnanca görə, bu ad dünyanın mistik yönünü özündə ifadə edirdi [2, s.863-875]. Romada Hermes tanrı Merkuri ilə eyniləşdirilirdi üçün onu Ulu Merkuri (lat. Mercurius ter Maximus) adlandırırdılar. Onun təlimi yunan, eləcə də Şərq fəlsəfəsi və inanclarının qarışığından (sinkretizmdən) ibarət idi. Hermetizm neoplatonizm fəlsəfəsinin yaranmasına, daha sonra orta əsrlər mədəniyyətinə, gələcəkdə isə mistik təlimlərin yaranmasına güclü təsir göstərirdi.

Hermetizmin yazılı qaynaqları "Korpus Hermetikum" (lat. Corpus Hermeticum) adlanır. Bu, tanrı Hermesin apardığı dialoqlar şəklində yazılmış 16 kitabdan ibarətdir. Bu mətnlər yalnız yüksək biliklərə (loqosa) çatarlara ünvanlanmış gizli ədəbiyyat sayılırdı. Kitablarda tanrı Hermes dünyanın sirlərini açırdı. M.ö. III və ya II yüzillikdə yazılmış "Korpus Hermetikum" münəccimlik, okkultizm, cadugərlik, fəlsəfə və mistika sahələrini əhatə edirdi. Bir sıra tədqiqatçılar isə bu fikirdədirlər ki, adıçəkilən qaynaq xristianlığın meydana gəldiyi ilk yüzilliklərdə (I-III əsrlərdə) qədim rəvayətlər əsasında qələmə alınmış [1; 3]. Çünki qədim yunan ədəbləri, filosofları onlara istinad etməyiblər.

Hermetizmin daha sistemli təqdimatı həmin kitablardan biri olan "Poe-mandr" əsərində verilib [4, s.502-511]. Orada deyildiyinə görə, hər şeyin başlanğıcında Ata Tanrı (Əql) durur. O, zülmətdən çıxan maddi təbiətdən öncə var olub, sonra Əqldən emanasiya (ışıqsaqçma) baş verib və onun Söz (Kəlam-Loqos) adı ilə tanınan Oğlu yaranıb. Bu baxımdan Ata ilə Oğul eynidir.

"Tanrı Sözü gözəl olub", ona görə də bütün varlıqlar ona bənzər şəkildə yaranıb, sonra yeddiyə bölünüb və dünyanın Yeddi Hökmrani xəlf edilmiş. Daha sonra Tanrı Sözü yaradılmış təbiətə vararaq Demirqlə (Yaradıcı ilə) birləşib. Bu birləşmədən isə aşağı qatlarda olan maddi təbiət və heyvanlar yaranıblar. Beləliklə, yer göydən ayrılıb.

İlk İnsanı Tanrı Ata özünə bənzər yaradıb, onu sevib, bütün təbiəti onun ixtiyarına verib. İlk İnsanda kişi və qadın birləşib, təbiət həmin qarışıq cinsdən daha yeddi insan yaradıb. Müəyyən vaxtdan sonra kainat bağları qırılıb və bütün varlıqlar ikicinsli olub.

Bu baxımdan insan ikili təbiətə sahibdir: bir tərəfdən o, ölməzdir, çünki onun ilk İnsandan miras qalan ruhu və düşüncəsi var, digər tərəfdən isə insanın zülmətdən alınmış cismani bədəni də var. Bədəni isə sonludur, ölümlə məhkumdur. Odur ki, insan gərəkdir öz xilasına doğru yola çıxsın. Bu və onun insanın öz ilahi mahiyyətini tanımasından və Tanrıya uyğunlaşmasından keçir. Buna da sirlə, gizli biliklərlə (qnozis) çatmaq mümkündür. Qnozisə yiyələnmiş ruh bədənin ölümündən sonra göyün yeddi qatından keçməklə pisliklərdən təmizlənir və İlk Başlanğıca (Tanrıya) qayıdır. İlk Başlanğıc bunu etməyə, nəfəsdən qopma bilməyə adamlardan uzaqlaşır və onları şərlərləndirən hökmünə verir.

Xilas olmaq üçün insan gerçək mahiyyətini dərk etməlidir. Hermetizmin əsas prinsiplərindən biri budur ki "yuxarıda olanla aşağıda olan eyni şeydir". Bu sözlər təlimin əsas ideyalarını əks etdirən "Zümrüt lövhə" adlı kiçik bir yazıda ifadə olunub. Beləliklə, görünənlə görünməyən arasında elə bir bağlılıq var ki, ona gizli biliyə vəqif olanlar varə bilirlər. Bununla da hermetizm magiya, mü-nəccimlik, teurgiya və cadugərlik kimi mistik praktikalara yol açır.

Yeni pifaqorçuluq

Yeni pifaqorçuluq m.ö. I yüzillikdə İsgəndəriyyədə yaranmış dini-mistik fəlsəfi təlimdir. Qədim pifaqorçuların fəaliyyəti m.ö. IV yüzillikdə son qoyulmuşdu. Roma imperiyası dövründə bu təlim yenidən dirçəldilsə də, onun qədim məktəblə çox az bağlılığı vardı, sadəcə bu məktəbin təmsilçiləri hansısa köklü ənənəyə aid olduqlarını göstərmək üçün öz təlimlərinin qədim pifaqorçuluqla bağlıydılar. Bu səbəbdən həmin dövrdə pifaqorçuluğa aid edilən çoxlu sayda saxta ədəbiyyat yaradılıb.

Yeni pifaqorçuluq bir sıra əlamətinə görə fəlsəfi cərəyandan çox dini təlim idi. Hatta bu məktəbin Pifaqora aid edilən vəhy kitabları da vardı. Bu təlimin əsasında kəskin dualizm dururdu. Maddi ələm şərh, ruhi və somavi başlanğıclar isə xeyirlə əlaqələndirilirdi. Bu baxımdan onlar düşündülər ki, Tanrı dünyanı rəqəmlərlə eyniləşdirilən ideyaların əsasında qurub [5].

Yeni pifaqorçular 1 rəqəmini xeyir mənbəyi olan və hər şeyin başlanğıcında duran Tanrı ilə eyniləşdirirdilər. Şərin təccəssümü olan 2 rəqəmindən isə çoxluq, dəyişiklik, xaos başlanırdı. Bütün rəqəmlər ideyalarla eyniləşdirilirdi. Həsab olunurdu ki, rəqəmlərin sərbəst varlığı yoxdur, onlar həmişə Birdən törəyir [6].

Yeni pifaqorçular dünyanın əbədiyyətinə inanırdılar. İnsana isə "mikrokosm" kimi baxırdılar. Onların təlimində təktənniyyətin əlamətləri olsa da, Tanrıya maddi dünya arasında vasitəçi olan kiçik tənniyyətin və şərlərin varlığını da inkar etmirdilər.

Həqiqi Tanrı ən yüksək məna və təbəqələrdə, sonsuz uzaqlardadır. Vasitəçi kiçik tənniyyətlər isə kamil olmadıqları üçün insanlara özlərinə tapınmağı buyururlar. Əbədiyyətə çatmaq üçün onlara deyil, həqiqi Tanrıya doğru yönəlmək lazımdır. Bunun üçün isə insan əxlaqlı əbid həyatı yaşamaq, qidalanmaq, andıçmaq, qüsl və dəstəməz qaydalarına riayət etməlidir [6].

Yeni pifaqorçuluğun ilk nümayəndəsi kimi tədqiqatçılar Publi Nigidii Figulun (lat. Publius Nigidius Figulus, təxminən m.ö. 98-45) adını çəkirlər. O, məşhur filosof Siseronun yaxın dostu olmuş, bir çox elmlər sahəsində kitablar yazmış, qədim pifaqorçuluğu yenidən dirçəltmək istəmişdi. Publi Figul mistikaya çox meyilli idi. Siseron xəbər verir ki, o, görüclülük edərək Oktavian Avqustun doğum günündə onun imperator olacağı ilə müjdələmişdi. Figulun məşhur əsərlərindən biri dilçilik sahəsində yazdığı "Qrammatikaya şərhlər" (lat. "Commentarii grammatici") kitabıdır. Bundan başqa, o, tanrılara tapınma və onlara ehtiram etməyə dair "Tanrılar haqqında" (lat. "De diis") əsərini, eləcə də mü-nəccimlik, öncəgöranlik və yuxuyozmalar bərədə əsərlər yazmışdı. Günümüzə onların yalnız bəzi fraqmentləri gəlib çatıb [7].

Yeni pifaqorçuluğun ən tanınmış nümayəndəsi Tiyanalı Apollon (təxminən 1-98-ci illər) olub. Dövrümüzə onun adına çıxılan 97 məktub gəlib çatıb. III yüzillikdə yazıçı Lusi Flavi Filostrat onun kimliyinə həsr olunmuş "Tianalı Apollonun həyatı" adlı bir roman qələmə almışdı. Bu roman hərsində 40 fəsil olan 8 kitabdan ibarətdir. Orada Apollonun müxtəlif şəhərlərə səfərləri, onun hökmdarlar, məmurlar və müdrikliklə görüşləri, dini-fəlsəfi mülahizələri, möcüzələri, sehrbazlığı haqqında söhbət açılır. Apollon Romaya qayıtdıqdan sonra imperator Neron tərəfindən təqib olunmuş, lakin növbəti imperator Vespasiyanın zamanında böyük vəzifəyə yüksəlmişdi. Imperator Domisiyanın dövründə isə yenidən təqiblərə məruz qalmış və möcüzə göstərək hamının gözü qarşısında qeybə çəkilmişdi. Sonra Efedədə peyda olmuş, orada Pifaqor məktəbini yaratmışdı. Beləliklə, Apollon filosof kimi yox, daha çox peyğəmbər, sehrbaz, öncəgöran kimi təsvir olunur, antik dünyada bu keyfiyyətləri ilə tanınırdı.

Bir çox Roma filosofları Apollonun həyatını İsa Məsihin həyat yolu ilə müqayisə edib, onun (Apollonun) peyğəmbərliyə daha çox layiq olduğunu iddia edirdilər [8, s.393]. Bununla da onlar xristian ehkamlarını təkzib etməyə çalışırdılar. Məsələn, Roma filosofu Hierokl yazırdı ki, Apollon İsadan çox möcüzə göstərsə də, heç kas onu tanrı elan etməyib. Hieroklun fikrinə, Romada xristianlığı yayın həvari Pavella (Pavlos) həvari Pyotr (Peter) heç də etibarlı mənbə olmayıb, ancaq Apollon haqqında məlumat verən Filostrat və Damis xalq arasında öz möminlikləri və dürüstlükleri ilə tanınırdılar. Kilsə tarixçisi Evsebi Pamfil onun dediklərini təkzib etmək üçün "Həqiqət sözü" (lat. "Philalethes logos") adlı əsər yazmışdı [8, s.393-394].

Apollonun ölümündən sonra şərfinə məbədlər tikilmiş, insanlar ona tapınırdılar. Bütün bunlara görə də xristianlığın tam qalib gəlməsindən sonra Apollonun kitabları toqallarda yandırılmış, onun şərfinə tikilmiş məbədlər darmadağın olunmuşdu.

Filostратın romanından belə qənaətə gəlmək olar ki, Apollon pifaqorçuluğa xas olan çətin riyazi problemlərə yox, dini-axlaqi məsələlərə önəm vermiş. Ruhun bədəndən-bədənə köçməsinə inanaraq Apollon hesab edirdi ki, qanlı qurbanların kəsilməsi, at yeyilməsi, çaxır içilməsi, ailə həyatı müdrik insana yaraşmayan əməllərdir. Həyatın mənası Tanrını anlamaq və duymaqdır. Onun fikrinə, bütün dinlərdə həqiqət var, dinlər hamısı Tanrıya aparan yollardır. Bununla

belə, Apollon tanrılarla bağlı yunan və Misir xalq dinindən gələn ibtidai təsəvvürləri də pisləyirdi. O öz həyat yolunu möminlik öməyi kimi təqdim edirdi.

Gerasalı Nikomax (II yüzilliyin birinci yarısı) da yeni pifaqorçuluğun tanınmış nümayəndələrindən idi. O, daha çox riyazi məsələlərlə məşğul olur, rəqəm nizamını ilahiləşdirir, ona ilahi məzmun verir. Nikomaxın əsərlərindən biri "Aritmetik ilahiyyat" adlanır. Bu əsərdə Nikomax ona qədər rəqəmin mistik mənasını verir. Kitabın birinci hissəsində birdən dördə qədər, ikinci hissəsində isə qalan rəqəmlərdən danışılır [9]. Hər bir rəqəm əxlaqi, təbii və ilahi obrazlara uyğunlaşdırılır, onların arasında qanunauyğunluqlar araşdırılır.

Tanrı 1 rəqəminə uyğundur, çünki hər şey ondan başlanır, həm də 1 rəqəmi başqa rəqəmlərin əsasında durur. Odur ki, 1-ə uyğun olan Tanrı hər şeyin "əvvəli, ortası və sonudur".

2 rəqəmindən etibarən çoxluq başlanır. Bu rəqəm materiyaya uyğunlaşdırılır və bir olan Tanrıya qarşı durur. Bütün ziddiyyətlər ikilidir: isti-soyuq, xeyir-şər, işiq-qaranlıq və s.

3 rəqəmində isə əvvəl, orta və son var. O, tamliq təcəssümüdür. Hotta canlılar da üç cürdür: uçanlar, yeriyənlər, üzənlər. Tanrıya üç kərə dua edilir, ümumiyyətlə, hər şeyin üç qatı mükəmməldir. 3 - ahəng, bənz və dostluqdur. O, həm də bütün ziddiyyətləri bir-birinə yaxınlaşdırır.

Bu ilk üç rəqəm başqalarının əsasını təşkil edir. Sonra gələnələr onların kombinasiyalardır. Kainat, kosmik təsəvvürlər, dairələrin bölgüsü 4 rəqəmində təcəssüm olunur. Bunun mahiyyətini anlamaq və onlar üzərində riyazi hesablamalar aparmaq üçün onlar xaç şəklində dörd hissəyə bölünür. Buna əsasən elmlər hesab, həndəsə, harmoniya və astronomiya; canlılar isə mələklər, şər qüvvələr, diri canlılar və bitkilər olmaqla dördə bölünür. İnsan da dörd hissədən ibarətdir: baş, bədən, əllər və ayaqlar.

5 rəqəmində ilk cüt və tək rəqəmlər (1 və 3) birləşir. O, həm də 10 rəqəminə qədər olan tamdır. İki beşin cəmi ilk tamliq olan ondur. Kainatın beş ünürü var: hava, od, su, torpaq və efir. Əxlaqda da 5 rəqəmi ədalətin təcəssümüdür.

6 rəqəmi birin, ikinin və üçün cəmindən, eləcə də ikinin üçü vurulmasından ibarətdir. Bu da kişi və qadın başlanğıcını, eləcə də evliliyin rəmzidir. Həm də altı əvvəli, ortası və sonu olan iki üçlükdən ibarətdir. Bu da kosmosun təcəssümüdür ki, Yaradıcı Tanrı onu altılıqla kamilləşdirir.

7 rəqəminin özəllikləri çoxdur. Dörd yeddinin cəmindən kamil 28 rəqəmi yanar. Bu da ay təqviminin günləridir. Antik dövrdə məlum olan və Tanrı hesab edilən planetlərin sayı da yeddi idi. Hərəkət də yeddiliyə qatılır: önə, arxaya, yuxarı, aşağı, sağa, sola və öz oxu ətrafında. Yeddi musiqi səsi (not) var. Ömrün yeddi mərhələsi var: körpəlik, uşaqlıq, gənclik, yetkinlik, kişilik, ahıllıq və qocalıq. Məhz yeddinci ayda uşaq doğulmaq üçün hazır olur. Toxum da yerə düşəndə təxminən yeddi günə bitməyə başlayır.

8 rəqəmi iki rəqəminin kubudur (2x2x2). Deməli, onun əsasında qütblülükləri və ziddiyyətləri ilə 2 rəqəmi durur. Bu isə həm sevgi, həm də doğuluş əlamətidir. Səkkizlik göydə də özünü göstərir, çünki ulduz dairələri də səkkizdir.

9 rəqəmi üçün kvadratdır (3x3). O, onluğun içində ən böyük rəqəmdir, ondan sonra heç nə yoxdur. Buna görə də doqquzdan sonra dairəvi hərəkət baş verir. Hər şey ona doğru gəlir, sonra da ondan uzaqlaşır.

10 rəqəmi isə təbiətdə olan tamlıq, nizam-intizam və müvazinətin rəmzi-dir. Onun içində bütün başqa rəqəmlər var. Beləliklə, onluq bütün dünya və kainatdır, ondan yüksək heç bir təbii rəqəm yoxdur, çünki yüz on, min isə yüz onluqdan ibarətdir.

Yeni pifaqorçuluğun daha bir tanınmış nümayəndəsi Apameyli Numeni (II yüzilliyin ikinci yarısı) olub. Onun fikrinə, tam olan varlığın üç əsası var: 1) İlk Tanrı – özünə qapanmış halda mövcuddur; 2) İkinci Tanrı – maddə ilə münasibətdə olan Demiurqur, bir tərəfdən İlk Tanrıya, digər tərəfdən isə əbədi olan maddəyə yönəlir; 3) Varlığın üçüncü əsası isə kosmos təşkil edir [10, s.158-162]. Başqa məlumata görə, Numeni varlığın üçüncü əsasını kosmosda yox, Ruhna Ruhunda görmüş [11]. İnsan ruhunun ölümlü hissəsi ondan yaranıb, onun aqli hissəsi isə ölməzdir və dünya oqlına yönəlir.

Numeni platonçuluğu Müqəddəs Kitabın (Bibliyanın) dünyagörüşünə, eləcə də Hind, Misir və digər dini təlimlərlə yaxınlaşdırmaq, uyğunlaşdırmaq istəyir, hətta Platonu Musaya bənzərdirdi [12, s.449]. Bu zərurət də ondan doğmuşdu ki, həmin vaxt Romada ənənəvi yunan-roman dini böhran keçirirdi, üstəlik, imperiya ərazisində çoxlu dinlər ortaya çıxmışdı, onlardan biri də sonralar dövlət dininə çevrilmiş xristianlıq idi. Bu səbəbdən o dövrün filosofları antik təlimləri başqa inanclarla, xüsusən də xristianlıqla qarşıdırmağa çalışırdılar. Numenin varlıq haqqında nəzəriyyəsi də bu qəbildən idi. Sonralar bu ideya yeni platonçular tərəfindən daha da inkişaf etdirilərək xristian inancına uyğunlaşdırıldı.

Qədəsli Moderat (yun. Μοδέρατος, I yüzilliyin ikinci yarısı) da yeni pifaqorçulardan biri idi. Sonralar neoplatonik Plotinin ifadə etdiyi üçlük haqqında fikirlərin əsasını o qoyub. Moderata görə, bir olan varlıq üç hissədən ibarətdir: 1) hər şeydən yüksək olan Vahid; 2) düşüncə ilə qavranıla bilən ideyalar toplusu və həqiqi varlıq; 3) birinci və ikinci hissə sayısında mövcud olan ruh. Pifaqor fəlsəfəsinə üstünlük verən Moderat hesab edirdi ki, Platon, Aristotel və digər filosoflar onun fikirlərini mənimsoyublər, sonra da bütün mənfilikləri, qüsurları pifaqorçuların üstünə ataraq onları gözəndən salıblar [13].

Qnostisizm

Qnostisizm (yunanca olub, həqiqi biliyə yiyələnmək deməkdir) antik dövrün sonlarında (I-V yüzilliklərdə) yaranmış dualistik dini təlimdir. Bu təlimin ardıcılın xristianlığın, yunan fəlsəfəsinin və bəzi Şər qədinlərinin ideyalarını qarşıdırıb sinkretik hala gətirmişdir [14, s.3-23]. Ezoetik təlim olan qnostisizmin tərəfdarları iddia edirdilər ki, Tanrı onlara dünyanın sonu haqqında biliklər verib.

Ellinizm dövründə qədim yunan polisirlərinin (şəhər-dövlətlər) tarix səhnəsindən silinməsi, böyük imperiyaların yaranması, müxtəlif mədəniyyətlərin və dini-fəlsəfi təlimlərin bir-birinə qarışması, cəmiyyətdə axirətin yaxınlaşması barədə inancın yayılması və mistik ənənələrin inkişafı bu təlimin meydana çıx-

masının əsas səbəbləri sayılır. Qnostik cərəyanlar çox olsa da, onların bir-birinə bəzən cəhətləri çox idi. Qnostisizmi səciyləndirən özəlliklər ilk növbədə ezoterizm və dualizmdir. Qnostisizm ardıcılın insanları "maddi" (bədənlə bağlı olanlar), "ruhi" (psixiklər) və "məənəvi" (pnevmatiklər) tiplərə bölürdürlər. Onların fikrinə, yalnız "məənəvi" insanlara həqiqi mistik biliyin (qnosisin) mahiyyəti açıla bilər.

Qnostiklər varlığı ikili şəkildə təsəvvür edir, xeyrli və şəri substansional səviyyədə bir-birinə qarşı qoyurdular [14, s.42]. Onlara görə, bütün maddi ələm şərdir və məənəviyyatın zindandır. Mağşad bu zindandan azad olub xeyirə qovuşmaqdır. Buna isə yalnız ilahi biliyə (qnosise) yiyələnlər insanları nail ola bilər.

Qnostisizmə görə, maddi dünya Mütəlaqın səhvi nəticəsində yaranıb. Bu səhvəndə yararlanan qara qüvvələr işıqlı ələmlərə daxil olub. Bunu da qnostiklər belə təsəvvür edirdilər ki, heç kim tərəfindən doğulmamış Tanrı Ata "eon" adlandırılan varlıqlarda təzahür edir. Bu eonlar əsasən cütüklərdən ibarətdir. Eonlar ilahi təmliq olan pleromayı təşkil edir. Ancaq bəzi eonlar bir zaman başqalarının üzərində hakimiyyət qazanmaq üçün pleromadan ayrılıblar. Bundan sonra kosmosun formalaşması (kosmogenez) baş verib, fərqli ələmlər yaranıb. Ən aşağı qatda yerləşən ələm isə bizim yaşadığımız dünyadır.

Qnostiklərin əksəriyyəti eonlara insanı xüsusiyyətlər qazandırır, onlara konkret şəxs kimi baxırdı. Bu təlimə görə, pleroma öz təmliqini bərpa etmək istəyir. Bu isə yeni eonun yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin eon İsa və ya İsa ilə Məsihin cütüydür. O, dünyaya enir və yüksək məənəvi pillədə duran seçilmiş insanlara həqiqi biliyin (qnosisin) nə olduğunu öyrədir. Beləliklə, qnosisi bilən insanlar İsanın vasitəsilə pleromaya qayıdır və maddi ələmdən qurtulacaqlar. Bu yolu getmək üçün isə əbəd həyatı yaşamaq vacibdir.

Qnostiklər hesab edirdilər ki, Tanrı bu dünyadan çox-çox uzaqlardadır (transsendentdir). Onun təbiəti dərkolunmazdır. Dünyanı isə ən aşağı qatlarda yaşayan arxon (yunanca: başçı) adlı qüvvələr yaradır. Arxonlar Tanrı tərəfindən yaradılırsalar da, onun haqqında biliyə sahib deyillər. Ona görə də bu qüvvələr həqiqi Tanrının dərk edilməsi yolunda maneədir. Bütün kainat arxonlara təbdir. Qnostiklər onları bəzən Tanrının Əhdi-Ətiqdəki isimləri ilə (Savaof, Adonai və s.) adlandırırırlar. Beləliklə, onlar hesab edirdilər ki, həqiqi Tanrının yalnız bir adı var, ona aid olunan başqa adlar isə, əslində, müstəqil fəvqəlvərlilər olan arxonlardır. Dünyanın ətrafında bir neçə kosmik qat var ki, onları da arxonlar idarə edir. Dünyanın yaradılmasında arxonların ən böyüyünün məstəna rolu var. Onun adı Platonun "Timey" ("Timeus") əsərində olduğu kimi, Demiurqur.

Arxonların zülmə dolu hakimiyyəti isə "hermarmenus" adlanır [14, s.43]. İnsan bədəni, məənəviyyat (pnevma) və ruhdan ibarətdir [14, s.44]. Bədəni və ruh dünyanın tərkib hissəsi olaraq hermarmenus təbdir. Hermarmenus həm təbist qanunları, həm də Musaya nazil olunan məənəvi yohudi qanunudur. Ruhun içində yaşayan məənəviyyat isə ilahi işığın hissəciciyi kimi zindanda saxlanır. Əsərətdə olan məənəviyyat pleromadan təcrid olunub, özünü onun bir zərəsi kimi dərk

emir. Mənaviyyatın dirçəlməsi isə həqiqi bilik (qnosis) vasitəsilə baş tuta bilər, yəni insan yalnız qaranlıqı yarıb işığa doğru yönəlməklə xilas ola bilər. Qnosisə yiyələnmiş ruh ölümdən sonra ilahi harmoniyaya – pleromaya qovuşur.

Bəzi qnostik təriqətlər cəmiyyətdə hökm sürən qanunların, ədəb və əxlaq qaydalarının belə arxonlar tərəfindən qoyulduğunu güman edirdilər. Buna görə də pnevmatiklər onlara riayət etməli idilər [14, s.46-47]. Onların fikrinə, əgər pnevmatik hermarmenusdan azadırsınız, onda dünyaya bağlı olan və onun reallığını əks etdirən qanunlardan da azad olmalısınız.

Qnostisizm antik dünyada xristianlıqdan öncə yayılmışdı. Ancaq xristianlıq ayaq tutmağa başlayandan sonra qnostiklər öz təlimlərinə bu dinin bir çox elementlərini də qatdılar. Nəticədə xristian qnostisizmi ortaya çıxdı. Bundan öncə qnostisizmi iudaizmə də yol tapmışdı. Sonralar isə qnostik ideyaların təsiri müsəlman təriqətlərində də müşahidə olunmağa başladı.

Mitraizm

Qnostik inanca yaxın olan dinlərdən biri də mitraizm idi. İran mənşəli bu din Roma imperiyasında xristianlıqla paralel yayılır və onunla rəqabət aparırdı. Mitraizm dünyanı Zülmətlə Nurun mübarizəsi kontekstində izah edirdi [14]. Mitra anıl (hind-fars mənşəli xalqların ümumiləşdirilmiş qədim adı) panteonunun tanrılarından biri idi. Yaxın Şərqdə bir çox xalqlar ona ibadət edirdi. Qədim anılər onu "Dan yerinin tanrısı" adlandırırdılar. Onların inancına görə, dünyada həyatın varlığını Mitranın qüdrəti təmin edirdi. Qədim iranlılar inanırdılar ki, Mitranı xeyir tanrısı Ahura-Məzda yaradıb və ona ibadət etmək vacibdir. Bu barədə "Avesta"-nın Mitr-Yaş bəbənin əvvəlində məlumat verilir. M.ö. VI-V yüzilliklərdə Mitra inancı unudulsa da, sonradan bu kult yenidən bərpa olunmuş, İran, Babilistan, Pont, Frkiya, Kappadokiya və başqa regionlarda yayılmışdı.

Mitraya Romada da ibadət edirdilər. Bu dinə tapınanlar inanırdılar ki, Mitra Xeyirin təccümü kimi zülmət qüvvələrlə mübarizə aparır, insanlara xidmət göstərir, üstəlik, o, dünyanın yaradıcısıdır. Xristianlığın mitraizmə bir sıra oxşar cəhətləri var. 274-cü ildən başlayaraq imperator Avreliyanın əmri ilə hər il dekabrın 25-i Günəş tanrısı Mitranın anadan olduğu gün kimi qeyd edilirdi. IV əsrdən etibarən isə bu günü İsanın doğulduğu gün kimi qeyd etməyə başladılar. Bu adət dövrümüzədək davam etməkdədir.

Xristianlıqla mitraizmin oxşar cəhətlərindən biri də həm Mitra, həm də İsanın xilaskar kimi qələmə verilməsidir. Hər ikisi Tanrı ilə insanlar arasında vasitəçidir, ikisi də Atanın buyuruqlarını yerinə yetirir. İsa kimi, Mitra da axirətdə insanları mühakimə edəcək. Xristianlığın rəmzi olan xaç mitraizmin də simvollarından biri idi. Mitraistlər xaçı dairənin içində təsvir edirdilər. Xristianlıqda olduğu kimi, mitraizmdə də bu dini qəbul edənlərin xaç suyuna salınma mərasimi keçirilirdi. Bu barədə tanınmış xristian ilahiyatçısı Tertullian da məlumat verir [15].

Ədəbiyyat

1. Hart G. The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses. New York: Routledge. Oxon, 2005.
2. Davis, Tenny L. The Emerald Tablet of Hermes Trismegistus: Three Latin versions, which were current among later Alchemists. Journal of Chemical Education, Vol. 3, № 8, 1926.
3. Frances A. Yates: Giordano Bruno and the Hermetic Tradition. The University of Chicago Press Book, 1964.
4. Poemandres. The Shepherd of Men // Thrice-Greatest Hermes by G.R.S. Mead. Vol. 2. London: 1906.
5. Неопифагореизм // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 4 томах. СПб.: 1907-1909.
6. Неопифагореизм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб.: 1890-1907.
7. Publius Nigidius Figulus // Encyclopedia Britanica, 1911.
8. Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего Христианства. Античные критики Христианства. М.: Политиздат, 1990.
9. Теологиены арифметики // Философское антиковедение и классическая традиция. Т. 3. Вып. 1. Новосибирск: 2009.
10. Евсевий Памфил. Евангельское пригготовление. Книга XI / Перевод А.Ястребова // Богословский сборник. М.: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2001.
11. Нумений // Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Ильичев Л. Ф., Федосеев П. Н. и др. М.: Советская энциклопедия, 1983.
12. The Miscellanies; or, Stromata // Ante-Nicene. Christian Library. The Writings of the Fathers Down to A. D. 325. Vol. IV. Clement of Alexandria. Vol I. Edinburgh: T. and T. Clark, 1867.
13. Модерат // Античная философия: энциклопедический словарь / Составитель Е. В. Афонасин. М.: Прогресс-Традиция, 2008.
14. Jonas. H. The Gnostic Religion. Boston: Beacon Press, 2005.
15. Тертуллиан. О крещении V, 1 / Общая редакция и составление А. А. Столярова. М.: Издательская группа «Прогресс»-«Культура». Москва: 1994.